

The article presents annual and three-year average production indicators within 1995-2013, using which the food supply safety of the country is being explained.

Key words. *Crop yield, wheat, stability, average annual indicators, multiple year-average, dynamics, analysis.*

УДК 330.8 : 339.1(477)

Т.Л. Боднарчук,

*кандидат економічних наук, науковий співробітник,
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА РЕТРОСПЕКТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

У статті систематизовано теорії міжнародної торгівлі та моделі економічної інтеграції, що складають теоретичне підґрунтя історико-економічного аналізу зовнішньоторговельних відносин України у період ХІХ – початку ХХІ ст. Визначено методологічні основи вивчення особливостей, закономірностей й тенденцій еволюції зовнішньої торгівлі, окреслено джерельну базу дослідження означеної проблематики.

Ключові слова: *зовнішня торгівля України, теорії міжнародної торгівлі, моделі економічної інтеграції, методологія дослідження, джерельна база дослідження.*

Науково-концептуальним підґрунтям дослідження змісту, тенденцій і характеру еволюції зовнішньоекономічних зв'язків України у період ХІХ – початку ХХІ ст. є розгалужена система теорій і вчень, що складають основу як класичної, так і нової економічної думки. Зокрема, важливо звернути увагу на підхід А. Філіпенка, відповідно до якого підґрунтям історико-економічного аналізу системи міжнародних економічних відносин є три основоположні напрямки – меркантилізм, лібералізм і марксизм [1, с. 12]. Насамперед, теоретичною парадигмою дослідження виступає доктрина меркантилізму як історично перша спроба наукового обґрунтування концептуальних підходів до аналізу зовнішньої торгівлі як механізму взаємодії економічних сил у міжнародному масштабі та форми міжнародної економічної інтеграції. Саме меркантилісти виокремили зовнішню торгівлю як джерело підвищення зайнятості та інвестування, розглядали як механізм оптимального економічного зростання, раціонального використання продуктивних сил і національного збагачення [2, с. 5–6; 3]. Беручи концепт меркантилізму за основу дослідження, необхідно враховувати багатогранність його змісту: він еволюціонував від теорії грошового балансу, розробленої Б. Даванцатті, Г. Скарuffі, В. Стаffордом, до теорії торговельного балансу, суть якої була закріплена Т. Маном,

А.Монкретьеном, Д.Стюартом, Ж.Б. Кольбером та іншими. Зокрема, у своїй відомій праці «Багатство Англії у зовнішній торгівлі чи баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства» Т. Ман писав «звичайним засобом збільшення нашого багатства та грошей є зовнішня торгівля. Ми повинні постійно дотримуватись наступного правила: продавати іноземцям щорічно на суму більшу, ніж ми купуємо у них» [4, с. 2]. У період завершення пізнього меркантилізму Дж. Чайлд, Ч. Девантант, Н. Барбон трансформували теорію торговельного балансу у теорію «експорту праці», відповідно до якої країні вигідно експортувати якомога більше товарів із значною доданою вартістю та імпортувати лише продукцію з низьким вмістом доданої вартості [5, с. 6].

Теоретико-методологічна цінність меркантилізму полягає у тому, що його основні положення (залежність торговельного балансу від концентрації дорогоцінних металів в країні, скерування економічної політики, у тому числі зовнішньоторговельної, на нарощування притоку металів, обмеження імпорту та підтримку національної промисловості) у кінці XVIII – на початку XIX ст. лягли в основу стратегії економічної модернізації й інтеграції Російської імперії. Російська економічна політика, основана на принципах меркантилізму, стала чи не найважливішою детермінантою впливу на характер зовнішньоекономічних зв'язків українського регіону у той час.

Системний підхід до вивчення характеру зовнішньоекономічних зв'язків України на різних історичних етапах неможливий без урахування ліберальної концепції, яка обстоює протилежні меркантилізму ідеї вільної торгівлі та свободи ринкової діяльності, спираючись як на класичну парадигму А. Сміта та Д. Рікардо, так і на вчення представників неокласицизму (Б. Олін, Е. Хекшер, П. Самуельсон).

Необхідність аналізу місця та ролі України у міжнародній торгівлі XIX – початку XX ст., а також на сучасному етапі потребує звернення й до марксистського підходу, а саме до теорії імперіалізму в його основі. У загальному вигляді вона пояснює розрив економічного розвитку бідних і багатих країн з точки зору динаміки іноземних інвестицій провідних держав світу. Теорія марксистського імперіалізму є необхідною для розкриття механізму економічної інтеграції України в означені періоди та визначення її конкурентних позицій на зовнішніх ринках. Дана теорія певною мірою перегукується із відомою концепцією зовнішньої залежності, яка набула поширення ще у XV ст. та розкриває систему взаємовідносин центру та периферії. Вчені-економісти сьогодні акцентують увагу на тому, що модель так званої «неоколоніальної залежності» характерна для більшості країн другого ешелону, у тому числі й для України: через механізм вільної торгівлі та експорту капіталу вони інтегруються у світовий економічний простір, тим самим потрапляючи у фінансово-економічну залежність від країн-лідерів.

Концептуальну основу розкриття змісту моделі зовнішньоекономічних відносин України у період XIX – початку XXI ст. складає й низка неокласичних теорій міжнародної торгівлі, зокрема, теорія рівноважного

обміну А. Маршалла, теорії міжнародної інтеграції (зон вільної торгівлі, митного союзу) Дж. Вайнера, модель відкритості торгівлі Г. Хаберлера та Р. Нурске, теорія життєвого циклу товару Р. Вернона, модель геометрії міжнародної торгівлі Дж. Міда, модель зовнішньоторговельної інтеграції на основі транснаціонального капіталу Е. Хелпмана тощо. Загалом у контексті вказаних теорій відбувається наукове обґрунтування проблеми економічної диференціації країн-торговельних партнерів, неможливості рівних стартових умов для конвергенції та задоволення спільних торговельних інтересів різних груп країн, взаємозалежності зовнішніх позицій країни від рівня розвитку її внутрішнього ринку тощо. Застосування означених концепцій дозволить ґрунтовно висвітлити тенденції, структуру та закономірності історичного розвитку системи вітчизняних зовнішньоторговельних відносин. З метою комплексного дослідження специфіки впливу зовнішньоторговельної політики на розвиток економіки України у досліджуваній період важливо взяти до уваги й теорії міжнародної торговельної політики У Столпера, П. Самуельсона, М. Кордена, Я. Тінбергена, Дж. Бхагваті, С. Ліндера, Е. Кондільяка.

У розрізі окремих історичних періодів важливою теоретико-методологічною основою дослідження розвитку та структури зовнішньоторговельних відносин України у ХІХ – на початку ХХ ст. є низка вітчизняних концепцій економічного лібералізму (теорія торговельного лібералізму І. Вернадського, теорія «розумного прогресу» І Бабста, теорія балансу продуктивних сил О. Бутовського, концепція ефективного конкурентного середовища Л. Тенгоборського тощо) та протекціонізму (теорія ізоляціонізму І. Аксакова, концепція «виховного» протекціонізму М. Данилевського, концепція ліберального протекціонізму О. Ушинського, теорія раціонального протекціонізму Д. Менделєєва, концепції економічного зростання С. Вітте та І. Янжула).

Досліджуючи характерні риси радянської зовнішньоторговельної політики та особливості зовнішньоекономічних відносин України внаслідок її впливу, слід опиратися на низку концепції, сформульованих у межах наукового дискурсу між прихильниками соціалістичного господарства та прибічниками західноєвропейського орієнтиру економічного розвитку України. Тут важливо відмітити концепцію М. Слабченка щодо природної орієнтації економіки України на Захід, концепції економічного лібералізму Д. Багалія, К. Воблого, М. Волобуєва, ринкову теорію М. Бухаріна [6, с. 289–292]. З іншого боку, важливо взяти до уваги концепції державного заступництва І. Кулішера, Б. Красіна, Є. Преображенського, С. Струмиліна та ін.

Прямий вплив на розвиток зовнішньоекономічних зв'язків України у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. чинили процеси економічної глобалізації та інтернаціоналізації, визначаючи рівень інтеграції країни до світового економічного простору. З огляду на це, як теоретичну основу дослідження слід розглядати концептуальний підхід В. Сіденка, в межах якого вчений-

економіст пропонує чотири фази розвитку глобалізації: перша – фаза зародження та інституційного оформлення, пов'язана з формуванням нових інститутів наднаціонального впливу; друга – фаза експансії, представляє собою період наростання міжнародних зв'язків на створеній новій технологічній та інституційній основі та інтенсивного залучення країн другого ешелону до системи світогосподарських зв'язків; третя – фаза спаду глобалізаційного процесу та зростання масштабів регіоналізації; четверта – фаза кризи, відмітна окремими ознаками деглобалізації, перенесенням центру ваги на більш локалізовані форми економічної організації [7, с. 18–19]. У межах даної концепції В. Сіденко вказує, що на сучасному етапі розвитку міжнародних економічних відносин роль менш розвинених країн («глобальної полупериферії та периферії»), зводиться до асиміляції нових, екзогенно заданих для них форм і методів організації та адаптації до зовнішнього середовища [7, с. 20]. Дана теорія дозволяє комплексно дослідити умови, чинники та характер участі України у системі міжнародних економічних відносин на етапі формування глобального економічного середовища.

Теоретичним підґрунтям для аналізу місця та ролі України у системі міжнародної торговельної взаємодії на сучасному етапі слід розглядати й низку вітчизняних концепцій економічної інтеграції, зокрема, бігравітаційну модель інтеграції (А. Філіпенко, Ю. Пахомов), концепцію диференційованої інтеграції (О. Чалий, О. Ковальова), теорію перехідного протекціонізму (Я. Жаліло), теорію інверсивного протекціонізму (В. Сіденко), теорію ендегенного розвитку (В. Гесць, А. Гальчинський). Окрему увагу слід звернути на неотехнологічний напрям в теорії міжнародної торгівлі, обґрунтований в іноземній та вітчизняній літературі, концептуальні положення якого зводяться до таких тверджень: на сучасному етапі мотивом до зовнішньоторговельної взаємодії є створення нового знання; важливим елементом зовнішньоторговельної політики є державна підтримка інноваційної діяльності вітчизняних підприємств та забезпечення умов для розміщення на території країни високотехнологічних виробництв [8, с. 10].

Методологією ретроспективного дослідження зовнішньоторговельних зв'язків України від періоду ринково-індустріальних перетворень до сучасного етапу виступає насамперед системний аналіз, цивілізаційних підхід, статистичні та економіко-математичні методи. Використання системного підходу дозволяє розглядати економіку України як мікросистему у світовому економічному просторі і ґрунтовно проаналізувати її структурні елементи та комунікативні зв'язки між ними, інтегративні чинники та наслідки їхнього впливу на різних історичних етапах. У межах системного підходу слід виокремити й концепт загального еволюціонізму (поєднання системного й еволюційного підходів) та діалектико-логічний підхід, скерований на визначення характеру причинно-наслідкових зв'язків між явищами і процесами. Означені методи є необхідні для дослідження процесу еволюції інститутів та суб'єктів зовнішньоторговельних відносин України,

траєкторії реалізації її інтеграційної стратегії, динаміки, структури та напрямків вітчизняних зовнішньоторговельних потоків тощо.

Необхідність дослідження участі господарства України у міжнародній торгівлі на різних історичних етапах вимагає застосування й цивілізаційного підходу, який насамперед дозволить виявити специфіку впливу екзогенних чинників (тенденцій розвитку світового господарства) на становлення та інтенсивність розвитку вітчизняної моделі міжнародної торговельної взаємодії.

При вивченні історії зовнішньоекономічних зв'язків важливо дослідити те інституційне поле, в межах і під впливом якого вони еволюціонували, зокрема, мова йде про систему взаємовідносин між ринком і державою. Зокрема, В. Небрат вказує на важливості використання при аналізі економічної історії теоретико-методологічних здобутків як класичного, так і неоінституціоналізму. Науковець акцентує увагу на концепції еволюції відносин обміну К. Поланьї. Відомий американський економіст обґрунтував три історичні типи обміну (натуральний обмін, система перерозподілу та товарообмін), довівши при цьому примарність еволюційного характеру становлення інститутів ринку та капіталістичної системи господарювання та розкривши ключову роль держави та її владних інститутів у процесі формування ринкової інституційної структури [9, с. 91]. Необхідність ґрунтовного дослідження особливостей зовнішньоторговельних відносин України вимагає звернення до синтетичної теорії інституційних змін Д. Норта, яка показує залежність економічного розвитку країни від культури та ідеології (ментальних моделей), впливу правлячих-політико-економічних кіл, які насамперед визначають вектори і напрямки зовнішньоторговельної взаємодії [10, с. 15]. Вітчизняні вчені А. Чухно, П. Леоненко, П. Юхименко пропонують здійснювати аналіз економічного розвитку країни на різних історичних етапах на основі інституційного підходу з урахуванням специфіки «національного бізнес-елемента» і особливостей впливу неформальних інститутів (традицій, звичок).

Для визначення стану й тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі на певному історичному етапі доцільно застосувати систему якісних і кількісних методів, таких як факторний підхід (опис та узагальнення статистичних даних розвитку зовнішньої торгівлі України); методи структурного та статистичного аналізу (дослідження структури зовнішньої торгівлі, оцінка наслідків проведення зовнішньоторговельної політики на певному історичному етапі тощо); компаративний підхід (порівняння та зіставлення показників розвитку зовнішньої торгівлі на різних історичних етапах); метод «економічного імперіалізму» (оцінка втрат і вигід від зовнішньоекономічної взаємодії).

Джерельна база дослідження проблематики зовнішньоекономічних зв'язків України на різних історичних етапах охоплює нормативно-правову та звітну документацію, державну та місцеву статистику, наукові праці економістів XIX – середини XX ст. та сучасних вчених, систему науково-

періодичних видань та документів довідкового характеру. Зокрема, у групі нормативно-правової документації інформаційну цінність складає Повне зібрання законів Російської імперії, Зведення законів Російської імперії, Збірники нормативних документів з питань зовнішньої торгівлі СРСР, законодавчі акти регулювання зовнішньої торгівлі незалежної України. У межах даної групи джерел слід відмітити й нормативно-правову документацію органів влади у сфері регулювання зовнішньої торгівлі, зокрема, Департаменту мануфактур та торгівлі Російської імперії, Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України, Міністерства економіки України. Особливу історіографічну цінність складають тексти міжнародних торговельних угод, опрацювання яких дає можливість дослідити рушійні чинники, цілі, мотиви та стратегічні напрямки зовнішньоекономічного та політичного курсу уряду країни та виявити її роль на світовому ринку.

Важливим елементом інформаційної бази дослідження є документи державної офіційної статистики: статистичні огляди зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів та Департаменту мануфактур і зовнішньої торгівлі Російської імперії, статистичні збірники Міністерства зовнішньої торгівлі та Народного комісаріату зовнішньої торгівлі СРСР, офіційні видання Державного департаменту статистики України, а також авторські статистичні огляди, які містять характеристику абсолютних показників розвитку експортно-імпортних операцій, дають опис товарної та географічної структури товаропотоків, розкривають умови, тенденції та проблеми зовнішньоторговельної діяльності.

Доволі цінний пласт інформації, що стосується еволюції зовнішньоторговельних відносин України, міститься у наукових працях вітчизняних вчених-економістів. Щодо періоду XIX – початку XX ст., то у даному контексті значний інтерес складають праці О.Дружиніної та В. Золотова, де проведене дослідження специфіки зовнішньоторговельних зв'язків підросійської України з Османською імперією; П.Єфремова, В.Хвостова, З.Яхимовича, присвячені дослідженню українсько-італійської торгівлі; В. Томуляця, де розроблено проблематику розвитку українсько-молдовських торговельних відносин; С.Віднянського та Н.Кривець, в яких розкрито специфіку становлення й розвитку українсько-німецької торгівлі; В.Павленка, де здійснене вивчення особливостей українсько-болгарських торговельних операцій, М. Держалюка, де розкрито особливості українсько-австроугорських економічних відносин.

Значний внесок у дослідження проблематики зовнішньоторговельної діяльності було зроблено у працях М.Слабченка, П.Лященка, О.Пилипенка, І. Жиленкової, Н. Горіна, в яких досліджено передумови, характерні риси та тенденції розвитку зовнішньої торгівлі в українських губерніях в XIX – на початку XX ст.; О.Дружиніної, С.Борового, Т.Гончарук, А. Шевченка, де розкрита специфіка зовнішньоторговельних операцій в Південній Україні;

І.Довжука та І.Гуржія, присвячені аналізу особливості географічної та товарної структури вітчизняних експортно-імпортних операцій та зовнішньоторговельної інфраструктури. У дослідження транзитної торгівлі України ХІХ – початку ХХ ст. значний внесок зробили такі вчені як О.Оглоблін, І.Гуржій, О.Дружиніна, В.Золотов, Т.Ігнат'єва.

Важливою складовою дослідження в межах зовнішньоторговельної проблематики є аналіз історії розвитку українського портового господарства. Зокрема, у даному контексті варто відмітити наукові праці І.Гуржія, О. Морозова, О.Погребенського, А.Яковлева, наукова цінність яких визначається розгорнутим аналізом природно-географічних та політико-економічних особливостей розвитку чорноморських портів та їхньої ролі у розвитку вітчизняної зовнішньої торгівлі.

Історичним аспектам розвитку зовнішньоторговельних відносин України у радянську добу присвячені праці Й. Кулішера, Л. Фрея, Г. Антонова, Д. Мішустіна, П. Ляценка, А. Альтермана, О. Попова, Л. Красіна, І. Петрякова, в яких насамперед подано широкий статистичний матеріал, а також здійснено глибокий аналіз структурних і географічних змін зовнішньої торгівлі радянської України. Серед сучасних науковців означеній проблематиці присвячені наукові доробки А. Лихолата, де у контексті вивчення особливостей формування економічної системи соціалістично-комуністичного типу досліджено окремі аспекти зовнішньоекономічної діяльності України. Динаміка та структура зовнішньоторговельних операцій України в період НЕПу та «воєнного комунізму» розкрита у роботах Д. Архієрейського та І. Хромова. Проблематиці розвитку зовнішньоекономічних відносин України під впливом промислово-торговельної політики радянського уряду присвячені праці С. Журавльової та Н. Кривець. Особливості зовнішня торгівля українських кооперацій розкрито у роботах М. Журби.

У контексті дослідження закономірностей та характерних рис зовнішньої торгівлі України в умовах економічної глобалізації доцільно звернути увагу на праці А. Мазаракі, Т. Мельник, Л. Кудирко, Р. Кулинич, І. Пузанова, О. Дьяченко, О. Кулінич, М. Афанасьєва, В. Юхименка, Л. Батченко, в яких розкрито роль зовнішньої торгівлі у становленні ринкових форм господарювання; проаналізовано тенденції динамічних і структурних змін зовнішньоторговельних операцій на сучасному етапі; досліджено практичні аспекти імпортозаміщення.

Проблематика інтеграції України до системи міжнародного економічного простору (через посилення зовнішньоекономічних відносин з країнами ЄС та членство у міжнародних економічних організаціях) розкрита у наукових доробках В. Сіденка, І. Савчука, Г. Жиліної, І. Михайляк, І. Клименка, В. Павлюка, Б. Дідковської. Питання розвитку зовнішньоторговельних відносин під впливом державної економічної політики знайшло відображення у роботах А. Мазаракі, І. Фоміна, О. Савчука, Н. Горіної, А. Онуфрійчука, Н. Прокопенко, О. Головачової.

Таким чином, теоретичною основою історико-економічного дослідження еволюції зовнішньоторговельних відносин України виступають класичні концепції міжнародної торгівлі, що ґрунтуються на доктринальних засадах меркантилізму й економічного лібералізму, а також теорії нової економічної думки, сформовані в результаті синтезу інституціонального, немарксистського та посткейнсіанського вчення. Методологію дослідження складають традиційні науково-практичні підходи, а саме системно-синергетичний, інституційно-еволюційний, діалектико-логічний та міждисциплінарний. Наукова обґрунтованість дослідження визначена застосуванням низки загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, таких як факторний аналіз, структурний і статистичний аналіз, методи компаративістики, узагальнення й систематизації.

Список використаних джерел

1. Філіпенко А. С. Сучасні теоретичні підходи в дослідженні світового господарства і міжнародних економічних відносин / А. С. Філіпенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 121(2). – С. 11–15.
2. Gomes L. Foreign trade and the national economy: mercantilist and classical perspectives. London: Macmillan Press. – 1987. – 321 p.
3. Viner J. Studies in the theory of international trade. – London, 1956. – 651 p.
4. Mun T. England's Treasure by Foreign Trade / T. Mun. – New York (Macmillan and Co.) and London, 1895. –
5. Magnusson L. Mercantilist Economics. – New York, 1993. – 269 p.
6. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2014. – 396 с.
7. Сіденко В. Р. Перспективи глобалізації економіки у контексті хвилеподібного характеру розвитку (теоретичний підхід) / В. Р. Сіденко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 121(2). – С. 16–25.
8. Мазаракі А. Зовнішньоторговельна політика: від меркантилізму до неотехнологізму / А. Мазаракі, Т. Мельник // Товари і ринки. – 2010. – № 2. – С. 9–21.
9. Небрат В. Інституційний аспект дослідження економічної історії / В. Небрат // Економічна теорія. – 2016. – № 4. – С. 87–98.
10. Гайдай Т. Еволюція концептуально-методологічних основ теорії інституційних змін / Т. Гайдай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2014. – Вип. 11. – С. 13–17.

In the article the theories of international trade and models of economic integration as the theoretical basis of the historical and economic analysis of

Ukraine's foreign trade relations in the period of XIX – early XXI centuries are systematized. The methodology of the study of the peculiarities, patterns and tendencies of the foreign trade evolution are determined. The source base of the research is outlined.

Key words: *foreign trade of Ukraine, the theory of international trade, model of economic integration, methodology of research, source base of research.*

УДК 330.34

Л.Я. Бурима,
*Институт экономики Национальной академии наук Беларуси,
Республика Беларусь*

ПОЛИТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ

Зміна клімату віднесена до найважливіших проблем міжнародної безпеки в нинішньому столітті. Вона встала в ряд з ключовими глобальними проблемами сучасності, ставши важливим об'єктом дослідження економічної науки. Розглядаються головні причини зміни клімату і досліджуються основи економічної політики стійкого розвитку, ризики кліматичних змін, що враховують, на глобальному і національному рівнях.

Ключові слова: *зміна клімату, викиди парникових газів, зелена економіка, Кіотський протокол, енергоефективність, поновлювані джерела енергії, інвестиції в зниження кліматичних ризиків.*

Вопросы изменения климата за последние несколько десятилетий перешли из разряда научных исследований в сугубо практическую плоскость. Основной причиной современных изменений климата считают антропогенное усиление парникового эффекта, возникающее при увеличении концентрации в атмосфере двуокиси углерода (CO₂) и других парниковых газов в результате сжигания ископаемого топлива, а также нарушения углеродного баланса природных экосистем. Установлено, что концентрация парниковых газов неуклонно растет с начала промышленной революции. Данная проблема знаменует собой достижение человечеством критических уровней воздействия на биосферу, грозящих многочисленными катаклизмами, а ее решение становится условием дальнейшего развития современной цивилизации.

Проблема климатических изменений закрепились в качестве общемировой, касающейся всех стран без исключения. Климат – явление планетарное, а в экономическом плане он, как известно, является глобальным общественным благом. Поэтому все, что происходит с климатом, имеет мирохозяйственное измерение, а решение связанных с ним проблем требует усилий всех государств и, очевидно, не одного поколения.